

Haçlı Seferleri'nin Doğu Hristiyanlığı Üzerindeki Etkileri*

The Effects of the Crusades on Eastern Christianity

Çeviren: S. Haluk KORTEL**

Özet: Haçlı Seferleri, Batılı Hristiyanlar ve Doğulu Müslümanlar açısından bazı olumlu sonuçlar doğurdu. Ancak bunun yanı sıra can, mal kayıpları ve psikolojik yönden kötü etkileri de oldu. Haçlı Seferleri'nin bu olumsuz etkilerine en fazla maruz kalanlar ise, doğuda yaşayan Hristiyan tebaa oldu.

Anahtar Sözcükler: Haçlı Seferleri, Melkitler, Kıptiler, Ermeniler, Maruniler

Abstract: The Crusades bore some fruits for the Western Christians and the Eastern Muslims. But on the other hand in the terms of loss of lives, properties and psychological effects, they bore bitter fruits. These detrimental effects of the Crusades primarily damaged those Christians who lived in the Middle-East.

Keywords: Crusades, Melkits, Copts, Armenians, Maronites

Haçlı Seferleri adı verilen bu tuhaf Ortaçağ askerî harekâtı, şaşırtıcı olaylar yönünden verimli, ilgili taraflara yararlı sonuçlar sağlamak bakımından ise verimsiz oldu. Olayın başlıca tarafları olan -Batılı Hristiyanlar ve Doğulu Müslümanlar- bilançolarının kâr hanesine birkaç madde kaydedebildiler, ancak bunlar sayısız can, mal kaybı ve ruhsal hayata verdiği zarar ile karşılaştırıldığında hiç de yeterli değildir.

Maddi yönden, Avrupalılar kısa bir süre için de olsa yeni topraklar ele geçirdiler, ticari açıdan pazarlarını genişlettiler, yiyecek ve kumaş yönünden yeni zevkler keşfettiler ve o zamana kadar bilinmeyen tarım ve sanayi ürünlerini kendi ülkelerine getirdiler. İlk Frank fetihlerini (1097-1144) kolaylaştıracak biçimde Selçuklu Türkleri, Sünni Arap Emîrleri ile muhalif Şiiiler şeklinde bölünmüş olan Müslümanlar, İslam'ın ilk zamanlarındaki ruhun dirilişine şahit oldular ve yeni bir siyasi birlik dönemine girdiler. Bu hareket İslam kroniklerine göre en büyük ve en cesur kahraman, Salâhaddîn Eyyûbî'nin (ölm. 1193) yaşamı ve başarıları ile doruğa çıktı. Ancak olayla ilgisi olan üçüncü grup, bu mücadeleden hiçbir şekilde sorumlu olmayan Suriye ve Mısır Hristiyanları'nın bilançolarının kazanç hanesi neredeyse boş kaldı. Haçlı Seferleri onları hayal kırıklığına uğrattı ve güçsüz düşürdü; olumsuz sonuçları onların büyük bir bölümünü yok etti. Ne gariptir ki, başlangıçta Hristiyan dünyasını savunmak arzusuyla doğan bu macera, Hristiyanlığın doğu kanadını neredeyse yok etme noktasına geldi. Bu Hristiyan karşıtı duyguların izleri henüz hatıralardan silinmiş değildir. (Nitekim) Suriye ve Irak'taki Fransız ve İngiliz mandalarına karşı ve Mısır ve Süveyş üzerine yapılan İngiliz-Fransız hücumuna karşı (mücadele için) Haçlı Seferleri dönemindeki ruh 20. yüzyılın ortalarına kadar canlı tutuldu.

Haçlı Seferleri'nin geçmişe yönelik zararlı etkileri de oldu. Haçlı Seferleri'nden önceki iki yüzyıl, Hristiyan Avrupa ile Müslüman Asya arasında klasik ve pozitif bilimlerin girişimcileri ve

* Hitti, P. K. (1972). The impact of the Crusades on Eastern Christianity. Ed. Sami A. Hanna, *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*, 211-217. Leiden: Brill Publication.

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, hkortel@akdeniz.edu.tr

bilimsel alışverişi sağlayan irtibat memurları olarak görev yapmış olan Suriyeli Hristiyanlar, artık işe yararlılıklarının sona erdiğini anladılar. Bu Hristiyanların aracılığı sayesinde onların Müslüman komşuları, Hellen ve Roma'nın mirasını ortaya çıkarmışlardı. 13. yüzyılın sonunda Haçlı Seferleri oyunun son perdesinin indirilmesi, bu kültürel alışveriş kaynağının önüne set çekti.

Lübnan ve Filistin dahil olmak üzere geniş bir coğrafyayı ifade eden Suriye'de Hristiyan azınlıkların toplamı, nüfusun çoğunluğuna ulaşmış olmalıdır. Şehirlerdeki nüfus, ekseriyetle Müslüman'dı. Kuzey Suriye ve Kilikya'da (Çukurova Bölgesi) güçlü olanlar Gregoryen Ermeni, Kuzey Suriyeli (Süryani) ve Ortodoks Grek (Rum) unsurlardı (Cahen, 1940, 190-191). Maruniler ise, kuzey Lübnan'a hakimdiler. Filistin'in nüfusunun yarısını muhtemelen Ortodoks Grekler (Rumlar) oluşturmaktaydı ve Mısır'da da Kıptiler küçük ama etkin bir azınlık meydana getirmekteydiler. Kuşkusuz her yerde idare Müslümanların elindeydi, ancak Hristiyan hak ve sorumlulukları Kur'an ve İslam hukukunda açıkça belirtilmiş ve genellikle bunlara uyulmuştu. Hristiyanlar genelde ikinci sınıf vatandaş olarak kendi statülerine uyum sağladılar, fakat batıdan gelen Hristiyan unsurun müdahalesi rahatsız edici bir faktör oldu. Haçlı askerî sınıfı onlara müttefik olarak yerli dindaşların önemini belirli bir ölçüde kabul etti ancak ruhban sınıfı bunu yapmadı. Latin Kilisesi'ne göre bütün Doğulu Hristiyanlar -kâfir değilseler de- Ana Kilise (Roma) ile yeniden birleşmeleri gereken ayrılıkçılardı.

Toros Dağları'nın aşılmasından sonra ve güneye doğru dönmeden önce, Haçlı ordularının güney İtalya'dan gelen Norman Tankred'in komutasındaki bir müfrezesi (kolu) ana güzergâhtan ayrılarak batıya, nüfusunun çoğunluğu Gregoryen Ermeni ve Ortodoks Grek (Rum) Hristiyanların oluşturduğu Kilikya'ya yöneldiler. Burada Tankred, Tarsus'u ele geçirdi. Aynı sırada (1098 yılı başları), müstakbel Kudüs kralı Baudouin (du Bolougne) idaresinde bir başka grup doğuya dönerek Ermeni bir hanedanın başkenti olan Urfa (Edessa, er-Ruhā)'nın cazibesine kapıldı. Urfa hakimi büyük Rupenyen hanedanından Toros'tu. Ermeni mülteciler daha doğudaki prensliklerinin Selçuklular tarafından tahribinden kaçarak batıya dağılmışlar ve Küçük Ermenistan veya Kilikya Ermenistanı'nın temelini oluşturmuşlardı. Teolojik açıdan Monofizit olmasına rağmen Gregoryen Kilisesi başlangıçta sapkın olarak değerlendirilmemişti; Ermeniler için Türkler bir numaralı, kendilerine zulmeden Doğu Romalılar ise, iki numaralı düşmandı.

Toros, Baudouin'i büyük bir ilgiyle karşıladı, onun askerlerine bütün konukseverliğini gösterdi ve onu resmî olarak oğlu ve varisi ilan etti. Evlat edinilen Baudouin bir ay sonra babasının yerine geçti. Öteki Hristiyan topluluklar arasında, Ermeniler, bağımsız bir geçmişin hatıralarına, milli bir geleneğe, feodal bir yapıya ve Franklarla anlaşma, evlilik yapabilecek ve müttefik olabilecek bir asiller sınıfına sahip olmalarıyla tekdiler. Baudouin bir Ermeni prensesiyle evlenerek önemli bir örnek oluşturdu. Birçok Ermeni prensesi (William of Tyre, 1943, 415-416, 461) Antakya Haçlı Prenslığı ve Kudüs Haçlı Krallığı saraylarında olmayı hayal etmekteydiler.

Latin (Haçlı) ordusu ilk önce karşılaştıkları yerli Hristiyanları topraklarından mahrum ederken, Latin/Haçlı ruhban sınıfı da Roma Kilisesi'nin hakimiyetini tanımları için yerli ruhban sınıfına baskı yapıyordu. Daha sonraları Edessa (Urfa) ve Kilikya'nın belli başlı piskoposları muhtemelen samimi inançlarından çok kendi çıkarları doğrultusunda hareket edip nihai adımı attılar ve Latin Kilisesi'yle tam birleşme yoluna gittiler. Aslında, onlardan önce bir katolik, II. Gregorios (ölm. 1105), Papa tarafından tanınmak için görüşmelerde bulunmuş ve piskoposluk hilatini almıştı (Fr. Tournebize, 1939, 261; Mc Neill, 1939, 261). Bir ulus olarak hayatta kalmasına önderlik eden başlıca birleştirici güç kilise olan Ermeni topluluğunun içine bu suretle yıkıcı bir unsur sokulmuş oldu. Tarsus başpiskoposu Lampros'lu Nerses (öl. 1198) (Nerses, 1869, 576 vd.), Kilikya Ermeni prensi II. Leon'u Katolik davasını desteklemeye ikna etti. Leon'un en büyük emeli bir krallık tacına sahip olmaktı ki, bunu Frankların himayesiyle elde etti (1198). O zaman bile bütün cemaat buna uymadı ise de, (sonuçta) yeni bir mezhep, Ermeni Katolik Kilisesi doğdu.

Kuzey Suriye'deki ana Hristiyan unsur, Gregoryen'lerden daha çok Yakubiler/Süryanilerdi. Ancak Ermeniler kuzey bölgesiyle sınırlı kalmış iken Batı Suriyeliler iç bölgelere yayılmış ve hakim durumdaydılar. Roma ve Doğu Roma'ınkinden daha eski bir geleneğin mağrur temsilcileri olduklarından onların mesafeli bir tavır takınmak için nedenleri vardı. Konuştukları ve ibadetlerinde kullandıkları Süryanice Hz. İsa'nın kullandığı Arami lehçesiydi; ancak ve Doğu Romalılar Süryanilere sapkın muamelesi yapmış olduklarından, onlar artık Ermeni komşularıyla birlikte, kendi nefislerini korumak için olmasa da, kendi canlarını korumak için bir tedbir olarak Latinler/Haçlılarla yakın ilişki kurma yollarını aradılar. Selçuklular, bu Hristiyanların Kuzey Suriye'deki üstünlüğünü tanımışlardı. Onlar Antakya'da bir patrikliği ve Urfa'da bir piskoposluğu himaye ettiler. Süryanilerin aristokrasisi yalnızca ruhban sınıfıydı ve bu sınıf ve onların haricindeki halk, bölgeye yeni gelen Ermenilere kendi Doğu Romalı derebeylerine gösterdikleri kadar az bir sevgi beslemişlerdir. Batı Suriyelilerin de Kudüs'te bir başpiskoposları vardı. Haçlılar 1099'da şehre girdikleri sırada bu makam boştu. Başpiskopos, Selçuklular Kudüs'ü ele geçirdikleri zaman şehirden kaçmıştı. Haçlı idarecileri, bu Hristiyanların muhtemel müttefikler olacaklarını sezinleyerek, geri dönüşünde kiliseye ait boş mülkleri başpiskoposun yetkisine bırakmakta tereddüt etmediler. Onlar, piskoposa bağlı din görevlilerinin, dinî ayinlerini yerine getirmelerine müsaade ettiler.

Antakya Yakubi patriği bilge Süryani Mikhail (öl. 1199), Frankların "*dinî inanç konusunda hiçbir zaman zorluk çıkarmadıklarını*" bildirir (Michel le Syrien, 1903, 222). Ancak Frank ruhban sınıfının istenilen sonuçlara ulaşmak amacıyla, Süryani meslektaşlarına yeterince baskı yaptıklarına inanmamız için de deliller vardır. Süryani Mikhail'in halefi II. Ignatios Kudüs'e gidip (1237) Dominiken taşra idarecisi aracılığıyla Roma'ya bağlılığını bildirdi ve Papa IV. Innocentus'a itaatini yineledi (Rey, 1900-1901, 155). Birleşme doğal olarak daha önce Ermenilerle yapılan birleşme gibi hoş karşılanmadı. Bu, Süryani Katolik Kilisesi adında yeni bir grup yaratarak cemaati böldü.

Haçlılar geldiği zaman Ortodoks Grekler (Rumlar) sayıca en güçlü Hristiyan cemaatidiler. Onlar, özellikle Antakya, Silifke ve Lâzikiye (Laodikeia, Latakia) gibi Grekler'in kurduğu Suriye'deki birçok şehirde olduğu kadar Kilikya nüfusunun da ana unsurunu oluşturmaktaydılar. Ortodoks Grekler, Doğu Roma'nın gözdeleliyidiler. Hristiyanların ilk akla gelen merkezlerinden Antakya, Selçuklu idaresinde dahi Ortodoksluğun bir kalesi olarak bu mevkiini devam ettirdi. Doğu Romalılarla onların dinî ayinleri aynıydı; bundan dolayı Melkitler (melik= hükümdar/ imparator yanlıları) diye anılırlardı. Bu tuhaf isim sonraları Roma Kilisesi'yle birleşen o Ortodokslara verildi. Bütün Doğu Hristiyan mezhepleri arasında Latin yayılmasına en az tepki verenler bunlardı. Yeni gelen Haçlılar Antakya'da Grek (Rum) patrikliğinin hemen yanında rakip bir Latin patrikliği kurdular. Onlar, kilisenin iç hiyerarşisi ve Grek dinî âdetleriyle birlikte Ortodoks Kilisesi'nin özerkliğini tanımayı teklif ettiler. Daha sonra Patrik David, Latinler tarafından teklif edilen anlaşma şartlarını kabul etti (1240); fakat onun halefi, papanın otoritesini reddetti. O, bu nedenle Latin rakibi tarafından aforoz ve sürgün edildi (Runciman, 1954, 281). Dımaşk (Damaskos, bugünkü Şam) Suriye'deki Grek patrikliğinin yeni merkezi oldu. Geçen yüzyılın (19. yüzyıl) sonlarından beri ise, oranın sakinleri bölgenin Arapça konuşan yerli halkı olmuştur.

Haçlılar Kudüs'e girdikleri zaman, şehrin ileri gelen ruhban sınıfının hepsinin Selçuklu baskısından Kıbrıs'a kaçmış olduklarını gördüler. Onlar, boş kalan mülklere el koymakta ve ruhban sınıfının yerine Latinleri yerleştirmede zaman kaybetmediler. Yeni kurulan Latin patrikliği Arapça konuşan cemaat üyeleri için belki kabul edilebilirdi ancak geri kalan Grek ruhban sınıfı bunu kabul edilmesi güç buldular. Franklar, Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki Latin olmayan bütün dinî ayinleri kaldırdılar. Grek sunağındaki lambaların "*kendiliğinden yanan*" ışığı, Paskalya Yortusu'ndan bir önceki Cumartesi gecesi Tanrı'nın gazabının mutlak bir işareti olarak söndü. Grek ruhban sınıfı Salâhaddîn Eyyûbî'nin Haçlılara karşı zafer kazanması için dua ettiler ve o, 1187'de

bunu başardığında Grek patrikliğini bütün mülkleriyle sahiplerine iade etti. Kutsal Mezar sunağındaki lambalar yeniden “kendiliklerinden” ışık yaymaya başladılar. O patriklik, Hellence konuşan din görevlileriyle Kutsal Őehir (Kudüs)’deki varlığını bugüne kadar devam ettirmiştir.

Bölgedeki çeşitli Hristiyan mezhepleri arasında Maruniler sayıları ve yerleşim alanları bakımından sınırlı bir azınlıktılar. Maruniler, V. yüzyılda Kuzey Suriye’de bir mezhep olarak ortaya çıkarak, aynı dili konuşup yazan fakat Kristolojik görüşler yönünden onlardan farklı olan komşu Yakubiler tarafından yerlerinden çıkarıldılar. Bu mezhep yeleri Kuzey Lübnan dağının müstahkem yerlerine sığındılar ve vahşi bir çevrede hayatta kalma mücadelesi sorunuyla karşı karşıya bir milliyet duygusu geliştirdiler. Ovanın azınlığını oluşturan bu topluluk dağlık bölgenin en kalabalık ve birbirlerine en bağlı Hristiyan cemaati haline geldi.

Doğu Romalılar, Marunilere kendi Müslüman komşularına gösterdikleri msamahadan daha fazlasını göstermediler. Haçlı tarihçisi William (Runciman, 459), sayıları 40.000’i bulan ve Monothelitizm’i benimseyen Maruniler’in 1180’de sapkınlığı reddettiklerini ve Katolik Kilisesi’ne yeniden bağlandıklarını iddia eder. Ancak Marunilik taraftarları, sapkınlık suçlamalarını sürekli olarak reddettiler (Dib, 1930, 63-143). Onlar kendilerinin Papa’nın otoritesini tanımakla birlikte kendi ayin ve âdetlerini muhafaza eden doğu kiliseleri mensupları (Uniat’lar) olduklarını düşünmediler. Yine de kuşku yok ki, Roma ile Lübnan Millî Kilisesi arasında uzlaşma, Haçlı Seferleri zamanında başladı ve 1736’da birleşmeyle sonuçlandı.

Haçlı kalabalığı Lübnan sahili boyunca bitkin bir şekilde ilerlerken bu Hristiyan dağlılarla ilk temas sağlandı. Onlar, birbirlerini doğal müttefikler olarak kabul ettiler. Maruniler, Haçlılara çok gerekli olan rehberleri ve erzakı temin ettiler ve daha sonra Kudüs Haçlı (Latin) Krallığı’nı savaş meydanlarında kendini ispatlamış olan bir okçu birliği ile donattılar. Haçlılar da, Latin soylu sınıfına tanınan kanuni hakların hepsini, dinî ve sivil bütün Latin imtiyazlarını Marunilere de tanıdılar (Grousset, 1935, 2, 758). Günümüze kadar devam eden Frank-Lübnanlı geleneksel dostluğu işte böyle başladı. Fakat Maruniler, aşağıda göreceğimiz gibi, Haçlılar ile ilişkilerinin bedelini pahalıya ödemek zorunda kaldılar.

Mısır, Hristiyanlık ağının ilk dört asrında Roma’dan sonra ikinci derecede rol oynayan İskenderiye’de bir Grek Hristiyan Kilisesi’ne sahip olacak kadar şanslıydı. O kilisenin babaları arasında yaklaşık olarak 200 yılında, sözlü ğretim yapan dinî bir okul kuran Clementus da vardı. Onun ğrencisi ve halefi Origen’in idaresinde ayrı bir saygınlık elde eden bu okulun başına daha sonra Arianizm’e karşı mücadelesi dolayısıyla Ortodoksluğun babası unvanını kazanan Athanasios (l. 373) geçti.

Ama yerli kilise, konuşma dili ve ibadetleri açısından Kıpti’ydi. Kristolojisi (İsa ile ilgili öğretisi) ise, Suriye Kilisesi’nde olduğu gibi Monofizit’ti. Müslümanlar, Mısır’ı ele geçirdikleri zaman (640), Kıptilerin piskoposunun kendi cemaatine direniş göstermemeleri talimatını verdiğini İbn Abdülhakem (1922, 82)’den öğreniyoruz. Bunun sebebini tahmin etmek güç değildir. Kıptiler, resmî Melkit Kilisesi tarafından dinî baskılara uğratıldılar. Dönemin Doğu Roma İmparatoru Herakleios’un yeni bir doktrin, Monothelitizm (Tek Tanrılı İnanç’ı) ilan ve Mısır’daki vekili Kyros’a Kıptiler’i buna uymaya zorlamasını emretmesi nedeniyle durum çözülmesi g bir hale geldi. Kyros, daha sonraları Kıpti geleneğine göre, Hz. İsa (Mesih) düşmanı olarak kabul edildi. Fransa kralı IX. Louis 1249’da Dimyat (Damietta)’ta karaya çıktığı zaman bölge yerlileri Kıptiler onu içtenlikle karşıladılar; ancak Franklar, onlara Doğu Romalılardan daha iyi davranmadılar. Haçlılara (Latinler) göre Kıptiler sadece doğru inanca döndürülmeleri gereken muhaliflerdi. 1365’te İskenderiye’yi hedef alan bir Haçlı Seferi sırasında şehir geçici olarak ele geçirildi, Kıptiler ve Müslümanlar ayırım yapılmadan yağmaya uğratıldılar.

Eğer Kıpti Kilisesi, Haçlılar tarafından kuzeydeki komşuları kadar kuvvetleri kırılmış hale getirilmedilerse bu aslında bulunduğu lke Mısır’ın Suriye kadar olayların içinde yer almamasındandı.

Bu Doğu-Batı dramasında -daha doğrusu trajedisinde- son bölümün perdesi indirilmeden önce, Mısır ve Suriye'nin hâkimi olan Memlûk sultanları, yalnızca yerli Hristiyanlara karşı değil; mezhep ayrılığı güden Müslüman azınlıklara karşı da misilleme politikalarına başlamışlardı. Bu azınlıklar bazen düşmanları Memlûklarla işbirliği yapmışlar, bazen de onları içtenlikle desteklememişlerdi. Bazı Sünni Müslüman şehirleri ve Arap kabileleri bile zaman zaman Haçlılar (Latinler)'dan yardım istemişler ve Haçlı devletleriyle ittifaklar yapmışlardı İbnü'l-Kalânîsî, 1908, 289-290; İbd Haldûn, 1284, 7-8). Haçlı (Latin) devletlerinin askerî birlikleri arasında Türkopol (Türklerin, Müslümanların oğulları) adı verilen bir süvari birliği de vardı.

Nefret edilen düşmanın geri dönmesinden korkuya kapılan, Memlûklar, misilleme siyasetleri uyarınca, her yeri yakıp yıkmaya politikası izlediler. Bütün Filistin-Lübnan sahili boyunca uzanan kaleler yerle bir edildi ve ahalileri sürüldü. Bu seferlerin kahramanı Baybars'tı (öl. 1277). O, Nusayrileri (Lâzikiye Bölgesi Alevileri) köylerinde camiler inşa etmeye mecbur etti. Lübnan Dürzileri'ne ise, Sünni öğretilere ve adetlerine uymaları emrolundu. Baybars 1266, 1273 ve 1275 yıllarında Kilikya Ermenistanı üzerine cezalandırıcı seferler düzenledi. Çünkü o bölgenin halkı sadece Franklarla değil; Moğollarla da işbirliği yapmışlardı. Böylece Ermeni bağımsızlığı son nefesini verdi. Ermenilerin ardından Maruniler de pek çok acı çektiler. Onların binlercesi, Kıbrıs'a kaçtı. Oradaki cansız kolonileri yine de hayatta kaldı. Şiiler tarafından bölüşülen Marunî Bölgesi, Kısraân, 1292 ve 1306 yılları arasında üç cezalandırma seferine uğratıldı. En-Nâsır tarafından düzenlenen sonuncu sefer, bölge sakinlerini neredeyse imha etti (Sâlih b. Yahya, 1927, 100-101). Bu sultan, farklı elbise giyme dahil modası geçmiş olan, zimmîler (gayri Müslim tebaa) aleyhindeki kuralları yeniden uygulamaya koydu ve bunları Mısır ve Suriye'deki bütün Hristiyan tebaasına zorla kabul ettirdi.

Suriye ve Filistin böylece günümüze kadar sahip oldukları Sünni Müslüman karakterine bürünmeye başladı.

KAYNAKÇA

- Cahen, C. (1940). *La Syrie du nord à l'époque des croisades*. Paris: Editions P. Geuthner.
- Dib, P. (1930). *L'église Maronite*. 1. Paris: Library Letouzey et Azé.
- Grousset, R. (1935). *Histoire des Croisades*. II. Paris: Perri.
- İbn Haldûn. (1284). *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtedâ ve'l-haber fi'eyyâmi'l-Acem ve'l-Arab ve'l-Berber*. 6, Bulak.
- İbnü Abdülhakem. (1922). *Fütûhu Mısır*. Yay. C. C. Torrey. New Haven.
- İbnü'l-Kalânîsî. (1908). *Târîh*. Yay. H. F. Amedroz. Beyrut.
- McNeill, John, T. (1939). *Environmental Factors in Christian History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Michel le Syrien. (1903). *Chronique*. 3. Yay. J. B. Chabot. Paris: Ernest Leroux.
- Nerses, B. (1869). *Recueil des historiens des Croisades: Documents arméniens*. 1, Paris: Imprimerie Impériale.
- Rey, E. (1900-1901). Les dignitaires de la principauté d'Antioche. *Revue de l'Orient Latin*, 8, Paris.
- Runciman, S. (1954). *A History of the Crusades*. III, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sâlih b. Yahya. (1927). *Ktab ta'rîkh Bayrût*. Yay. L. S. Cheikho. Beyrut.
- Tournebize, Fr. (1900). *Histoire politique de l'Arménie*. Paris: Aphonse Picard et fils.
- William of Tyre (1943). *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. 1. Trans. E. Babcock, & A. C. Krey. New York: Columbia University Press.